

Wojtkowski, Julian

Brewiarz Kromera

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 169-174

1957

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. JULIAN WOJTKOWSKI

BREWIAZ KROMERA

Od Redakcji:

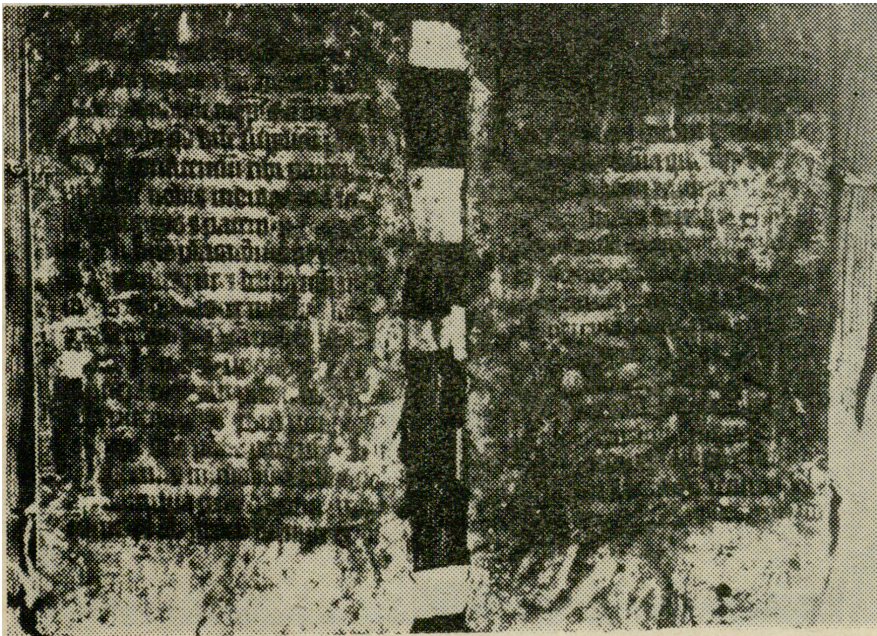
Pożną jesienią 1946 r. w Morażu, wśród zabytków ewakuowanych z Królewca, kierowniczką b. Instytutu Mazurskiego, Emilia Sukertowa-Biedrawina, znalazła osobliwą, bardzo zniszczoną tekę wykonaną z pergaminu. W r. 1953 ks. dr Julian Wojtkowski wydobyl z okładki I arkusz „Brewiarza Warmińskiego” Biskupa Marcina Kromera, zawierający przedmowę wydawcy do trzeciego wydania z r. 1581.

Wobec tego, że starodruk ten, będący własnością księgozbioreczną Stacji Naukowej Polskiego Towarzystwa Historycznego (Instytutu Mazurskiego) w Olsztynie należy do istotnych „białych kruków” jest bowiem jedynym egzemplarzem w Polsce, a jednym z trzech w Europie — zamieszczamy go w opracowaniu ks. dr J. Wojtkowskiego.

FRAGMENT ŚREDNIOWIECZNEGO RĘKOPISU LITURGICZNEGO

Rkp. Łac., niem.; XIV i XVI XVII w.; perg., pap.; k. 2 + 1 k. ochł., 355 x 233 mm i mniej.

Bez oprawy. — Karty pergaminowe uszkodzone przez użycie do oprawy, zawilgocenie, tarcie. Karta ochronna papierowa ponaddzierana na brzegach. — Pismo wielu rąk. Karty pergaminowe zapisane staranną teksturą jednej ręki, atramentami: czarnym (częściowo wyblakłym) oraz czerwonym, w jedną kolumnę. Karta 1 r-o zawiera krótki tekst na zewnętrznym marginesie, podobnie pisany. — Tekst rubrowany, inicjały nieozdobne wykonane też

TeKa z pergaminu wykonana z kart starego mszału warmińskiego.
Fot. M. Łokuciejewski

rubrem. Karta ochronna zawiera notaty w języku niemieckim, pochodzące od kilku rąk nowożytnych. — Rękopis liturgiczny, z którego pochodzą karty pergaminowe był zapewne na Warmii używany. Po roku 1581 sporządzono najprawdopodobniej również na Warmii rodzaj teki do akt, pokrywając ją z zewnątrz kartami pergaminowymi. Jako sztywnika użyto makulatury zawierającej prócz kart papieru niezapisanego również arkusz —a— i fragment arkusza —aa— starodruku pt.: „Breviarium Varmiense, Magna cura ac deligentia castigatum. Coloniae apud Maternum Cholinum MDLXXXI” (por. opis bibliograficzny poniżej).

FRAGMENT MSZAŁU (WARMINSKIEGO).

1. **Fragment Mszy wotywniej o Matce Bożej, „Salve sancta parens”** (k.l.).
Rozpoczyna się słowami ewangelii (Łuk. XI²⁸) „...ille dixit. Quinymtro Beati qui audiunt uerbum dei”... Obok **offertorium** „Felix namque es...” na marginesie dopisane drugie: „Beata es uirgo maria, dominum portasti”... **secretum** „Tua domine propiciatione”... **prefacio** „Et te in ueneratione”... **communio** „Beata uiscera”..., (**complenda**) „Sumptis domine salutis”... explicit: „...hec tue obtulimus maiestati”.

2. k. 1—1' „**Missa pro peccatis**”.

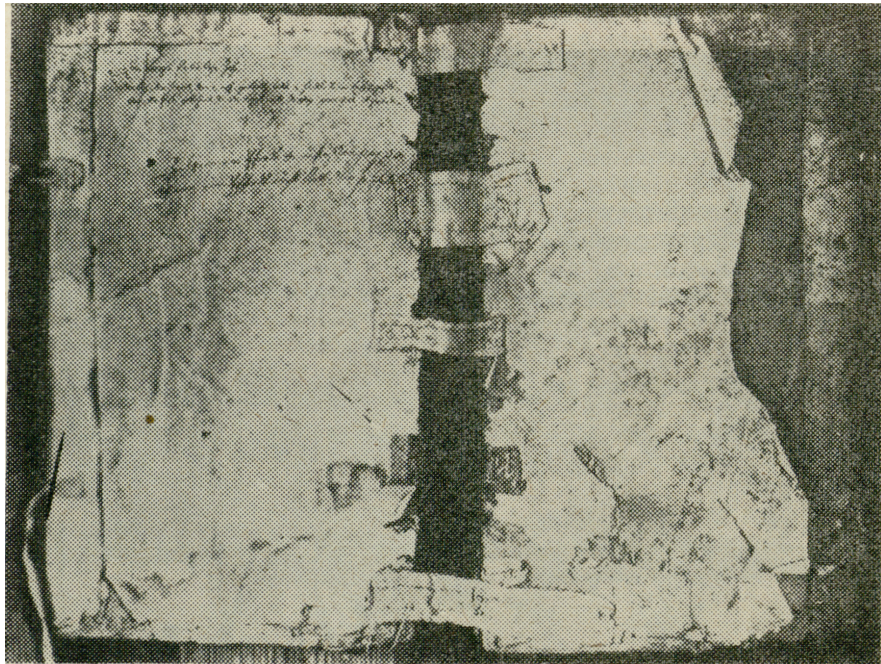
(**Introit**) „Omnia que fecisti nobis domine... **Ps.** Beati immaculati...”, (**oratio**) „Exaudi quesumus domine supplicum preces”..., **secr.** „Hostias tibi domine placacionis”..., **compl.** „Presta nobis quesumus eterne saluator...”.

3. k. 1' „**Pro peccatis**” — **fragment**.

Incipit: „Parce domine, parce...” (tekst bardzo zatarty, mało czytelny).

4. k. 2—2' (**Missa pro pace**) — **fragment**.

Fragment zaczyna się słowami **graduatu**... „tuos pacem et adipe frumenti sariat te”. (**Ewangelia**) „S. iohannem (Jan 14,26^o) In illo tempore dixit ihesus discipulis suis Paraclitus autem spiritus sanctus...”, **offertorium** „S... (nieczytelne na skutek zawilgocenia), **secretum** „Deus qui credentes in te populos”..., **communio** „T(u deus) scrutabis nos et custodies nos a generatione hac in eternum”, **complenda** „Deus auctor pacis... hostilitatis arma timeamus. Per.”.

Wewnętrzna strona teki do akt. Jako sztywnika użyto makulatury zawierającej cenny dziś starodruk.

Fot. M. Łokuciejewski

5. k. 2' „*Contra superbiam et contumaciam inimicorum*”. Incipit: „*Hortium nostrorum quesumus domine elide superbiam... maiestatis prosterne*”
6. k. 2' „*Item oratio*” (fragment).
Incipit: „*Deus qui conteris bella et impugnatores eorum... remissionem peccatorum percipiant et...* [koniec rkp.]

OPIS BIBLIOGRAFICZNY BREWIARZA WARMIŃSKIEGO WYDANEGO
PRZEZ BISKUPA MARCINA KROMERA W KOLONII, ROKU 1581

Na podstawie dzieła: Barwiński Eugeniusz, Ludwik Birkenmajer, Jan Łoś: „Sprawozdanie z poszukiwań w Szwecji, dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności — Kraków, 1914.

Str. 279 n. [Rozdział VI. Druki]

26. [Ups. Teol. Liturgik, Rituariet Latinska].

Breviarium Varmiense // Magna cura ac dili// gentia castigatum. [Drzeworyt z herbem Kromera] Coloniae // Apud Maternum Cholinum.// M.D. LXXXI.

k. 2: Martinus Cromerus Dei Gratia... k. 5, koniec przedmowy: A. 1597 [Omyłka drukarska, ma być 1579 — x J.W.]

Część I incipit (str. 1): Rubricae generalis[sic] // Breviarii//

str. 1—66+1 k. nl., na której odwrocie: Series Chartarum // Breviarii Varmiensis//.

Część II [str. 1—165+5 k. nl., A—L₅] // incipit: Psalterium dispositum per// hebdomadam secundum// consuetudinem ecclesiae Warmiensis.

Karta następująca po str. 165 (L₄): Index Psalmorum // et canticorum secvni// dum ordinem Alphabeti, który kończy się na k. nl. 4.

Część III: Str. I — CCCCLXXXI + 1 k. nl. (Aa—Ooo₂) incipit: [str. 1] Proprium // de tempore//.

Koniec [str. CCCCLXXXI]: Ora // tione. Deus qui nobis// Finis.

Następująca po tym k.nl. vacat.

Część IV str. 1—294+1 k.n. (a—t₃).

Incipit: [str. 1] Proprium // Sanctorum. Str. 287: Finis Proprii de// Sanctis. Str. 288 vacat. Str. 289: Lectori // Etsi per quam dili// genter... Str. 290: Correctura. Koniec: str. 294. Następująca po tym k.nl.: Subsequentia porro // menda post editionem// deprehensa sic corrigito...; odwrot vacat.

Część V: Str. I—LXXXIX [aa—ff]. Incipit: Commune Sanctorum. Explicat str. LXXXIX: Soli Deo Gloria.

Estr. XIII, 338 zna jedyny defektywny egzemplarz.

Egzemplarz Biblioteki Uniwersyteckiej w Uppsala b. pięknie zachowany, we współczesnej oprawie bogato złoconej. Adn.: Collegii Braunsber. Soc. Jesu. [E(u)geniusz) Bar(wiński)].

D O D A T E K: OPIS BIBLIOGRAFICZNY ESTREICHERA.

Breviarium varmiense magna cura ac diligentia castigatum. [Drzeworyt z herbem Kromera]. Coloniae, apud Math. Cholinum. M.D. LXXXI (1581) w 8 ce.

Dzieli się na pięć części. Na końcu 1-ej na str. 68: Series chartarum breviarii varmiensis quod in quinque partes hoc ordine divisum est. Tituli calendarii atque rubricarum generalium seu primae partis a, b, c, d, e, f. Psalterii seu 2 dae partis A,B,C,D,F,G,H,J,K,L. Proprii de tempore seu 3. partis. Aa, Bb, Cc, Dd, Ee, Ff, Gg, Hh (tak aż do Oo). Proprii de sanctis seu quartae partis (a do t). Communis Sanctorum seu 5. part. aa, bb, cc, dd, ee, ff, octerni omnes partes praeter Ooo, F et ff, quaternos. Ark. 1 i 2-gi nie liczbów., dopiero ark. 6 karta 7 zaczęto liczbować aż do str. 66 każdy arkusz ma 8 k. Po tytule idzie odezwa Kromera do diecezjanów, in arce Heilsbergensi a.d. 1579 (karta 2—5) potem Breviarii totius ratio (k. 5—6) potem Calendarium (k. 6—14). Na karcie 15 zaczyna się paginacja od 1 z napisem: Rubricae generales breviarii. Na ostatniej karcie nieliczbów. Abbre-viaturarum explicatio i Series chartarum.

Część II, sign. A—L, liczbowana 1—165 (4 karty nieliczbowane) z nadpisem: Psalterium dispositum per hebdomadam secundum consuetudinem ecclesiae varmiensis.

Pars III. Proprium de Tempore ark. 37 po 8 kart. tylko ostatni ma kart 4. (Signat. A—Ooo) jest paginacja rzymska I do CCCCLXXXI.

Te trzy części dochowały się w bibliotece kapitulnej w Frauenburgu pod Nr 2445.

(Egzemplarz wymieniany przez Estreichera zaginał gdzieś na skutek działań wojennych — x. J.W.).

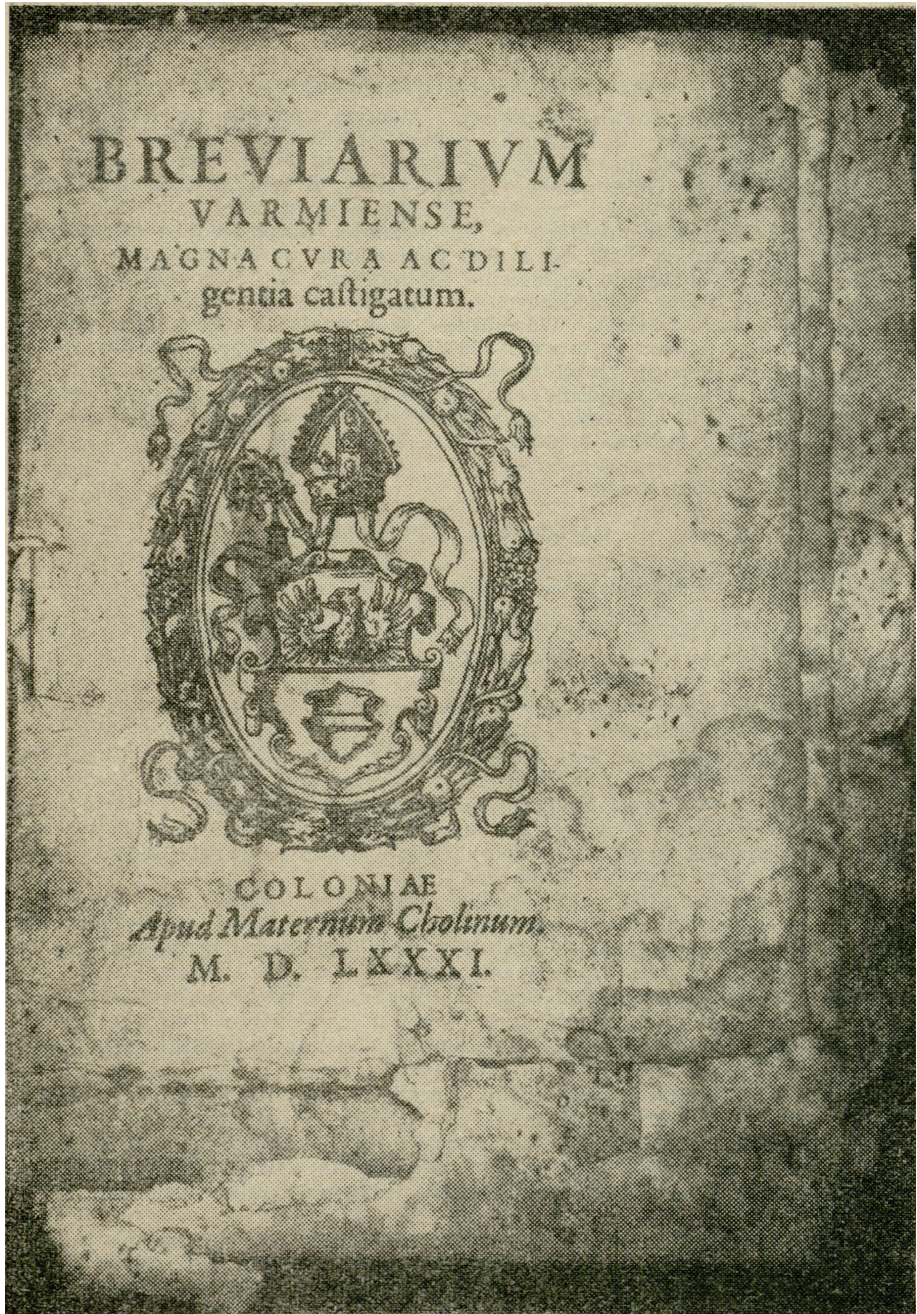
Bohatta: Bibliogr. der Brieviere — pos. 2845. „Breviarium varmiense, ed. M. Cromer. Coloniae, Cholinus. 8° 1581. — Paderborn; Estreicher s. 73”:

PRZEDMOWA MARCINA KROMERA.

MARTINUS CROMERVS DEI GRATIA EPISCOPUS VARMIIENSIS VV. DD. PRAELATIS, CANONICIS, ET Vicarijs Cathedralis & Collegatae Ecclesiarum, necnon Archipresbyteris et Parochis, totique clero eiusdem dioeceseos Varmiensis fratribus in Christo charissimis, SALUTEM ET PACEM.

P...¹⁾ eos libros, quos de ritibus, siue (vt vulgo vocantur) Agendis Ecclesiasticis, Sacramentalibus iuxta ac Caereimonialibus edidimus, maiorem in modum nos delectat. Verum vt vobis placerent necessitas facere potuit, nimirum q[ui]a ijs plerique careretis. Placuerunt alijs quoque Reuerendissimis Episcopis atque Dioeces[ibus] qu[i] peculiare suos, si non habuerunt, habere sanè potuerunt. Atque ita placuerunt vt publicè à Synodo Gnesnensis & Leopoliensis Prouinciarum (quamvis Jissimulato, nescimus qua de causa, nostro nomine) in vsum communem acceptati sint. Igitur de successu [co]i[n]natus nostri grat[ia]s agentes [Deo], cuius hoc munus est maiore alacritate in Breuiaria quoque castiganda incubuimus: Quorum etiam penuria laborabat haec nostra Dioecesis. Et quae autem è duabus antiquioribus editionibus extabant reliqua, admodum erant mendosa & mutila. Quibus rebus factum est, vt in Synodo dioecesana ante complures annos noua eorum editio flagitaretur & ab Illustrissimo & Reuerendissimo piaie memoriae, Cardinali Hosio promitteretur. Sed is à Rege Sigismundo Augusto ad Corolum & Ferdinandum Caesares allegatus, deinde à Paulo quarto Pont. Max. euocatus, eiusque nomine apud eundem Caesarem Ferdinandum longiore legatione functus, hinc Cardinalis factus, ac Tridentino-Concilio prefectus, & post id absolutum Romae grauissimis Christiani orbis negocijs gerendis [cum] alijs quibusdam sapientissimis [Car]dinalibus, praepositus, & senili corporis imbecillitate praepeditus (quibus etiam nuper in Domino immortalus est) praestare promissum nequiuit. Quanquam autem à Pio eius nominis quinto Pont. Max. constitutum est, vt omnes Dioeceses Romano Breuiario, ex Decreto dudum memorati Concilij edito, vtantur. tamen quia ijs Dioecesibus, quae supra ducentos annos peculiaribus Breuiarijs vsae sunt, ea ipsa constitutione indulgetur vt ea deinceps etiam retineant, non sine conuenientibus causis nobis cum V. Capitulo visum est, vt frui ea indulgentia, & usitata in hac nostra Dioecesi supra trecentos annos, & ex quo condita est Breuiaria retinere. Et quoniam ea pauca, & mendosa, partim etiam mutilata (quemadmodum dudum memorauimus) extabant, nos rogatu eiusdem V. Capituli & vestro, ac pro debito officij [no]stri, suscepimus curam eius castigandi edendique: & adhibito in societatem laboris & iudicij vno atque altero de peritioribus ac diligentioribus (quos nostis) sacerdotibus, adminiculisque, & quasi Mercurialibus statuis vsi Romani Breuiarii non parum studij operae, temporis, & impendij in eo opere posuimus: menda, quae non pauca, nec parui momenti in eo erant, sustulimus, quae desiderabantur suppleuimus, Rubricas vel correximus, vel elucidauimus: Denique Lectiones nonnullas mutauimus, ita quidem, vt Apocriphis certiores Historias de Sanctis subijceremus: è sacra verò scriptura aliquantò plura & selectiora ad praescriptum Ecclesiasticorum canonum insereremus. Speramus à pijs aequis, grauique iudicio praeditis hominibus laborem hunc nostrum & opus non improbatum iri: Vobis verò pergratum fore, ad quorum vtilitatem secundum Dei Opt. Max. gloriam, elaboratum est. Caeterum pro officio nostro floriamur vos in Domino, & obsecramus, vt postpositis alijs quibusuis externarum Dioeceseon Breuiarijs consentientes ex hoc pensum horarium persoluatis: Et quidem quotidie, & quoad fieri potest, suis temporibus, nec perfunctorie, vel è sola consuetudine, sed ex animo, & ea, qua par est, attentione atque deuotione. Memores, vos orantes & psallentes, & sacras Lectiones legentes, cum Deo cordium scrutatore colloqui, & co-

¹⁾ Wyrwa w tekście.

Brewiarz Warmiński Biskupa Kromera znaleziony w Morągu 1946 r.
Wielkość naturalna.

Fot. A. Kuraczyk

nuersari, & Angelos eius socios & adstipulatores habere. Deum autem ipsum per Prophetam maledictionem comminari ei, qui f...²⁾ fraudulentem. Ben... quis vestrum grati... do ex hoc libro, pro... pro laboribus huius... uentibus atque... precabitur. In... Heilsberge... Dom...

Streszczenie przedmowy

Marcin Kromer, Biskup Warmiński z radością stwierdza, że wydane przez księgi obrzędów kościelnych zostały przychylnie przyjęte nie tylko przez duchowieństwo diecezjalne, ale nawet przez synod obu prowincji kościelnych polskich: Gnieźnieńskiej i Lwowskiej. Z tym większą gorliwością opracował wspólnie z kilku bardziej doświadczonymi kapłanami nowe wydanie Breviarza Warmińskiego, o ile możliwości uzupełnione i poprawione. Potrzeba była bardzo duża, bo z dwóch poprzednich wydań pozostały już nieliczne tylko i przeważnie zniszczone egzemplarze, tak iż księga z konieczności używała ksiąg pochodzących z innych diecezji. Drukując na nowo własny brewiarz Diecezja Warmińska skorzystała z przywileju Papieża Piusa V, który nakazując w roku 1568 wprowadzenie Breviarza Rzymskiego do wszystkich diecezji, zrobił wyjątek dla tych tylko, które ponad 200 lat miały własne księgi liturgiczne. Odtąd całe duchowieństwo diecezji, odłożwszy obce brewiarze, ma codziennie i możliwie o oznaczonych godzinach modlić się pobożnie według jednego wzoru. Lidzbark W. 1579.

DYSKUSJA I POLEMIKA

WOJCIECH WRZESIŃSKI

RUDOLF NEUMANN, OSTPREUSSEN UNTER POLNISCHER UND SOWJETISCHER VERWALTUNG. 1955, Frankfurt am Main, Berlin, 5.XII.—112—2 mapy.

W Niemczech Zachodnich Instytut imienia Herdera przystąpił do przygotowania cyklu prac naukowych, zatytułowanych „Ostdeutschland unter fremder Verwaltung 1945-1955”. Pierwszą pracą z tego cyklu to rozprawa Neumanna, którą zamierza omówić. Jest rzeczą powszechnie znaną, jakie motywy natury politycznej zadecydowały o podjęciu takiego rodzaju prac i nie ma potrzeby bliżej się nad tym zatrzymywać. Mając jednakże na uwadze służebną rolę tych badań dla działalności polityków zachodnio-niemieckich w akcji rewizjonistycznej, konieczne jest podkreślenie na wstępie obowiązku zachowania jak najdalej idącego krytycyzmu wobec wywodów Neumanna.

Praca Neumanna składa się z dwóch części. Część pierwsza (93 strony) jest poświęcona omówieniu terenów b. Prus Wschodnich, będących w granicach Państwa Polskiego, a druga (9 str.) omawia okręg kaliningradzki. Nawet przy najbardziej powierzchownym porównaniu uderzają znaczne różnice obu części, a przede wszystkim różnice pod względem objętości. A trzeba podkreślić, że tereny b. Prus Wschodnich, które znajdują się w granicach Państwa Polskiego, wynoszą 13489,40 km² (str. 2) wobec 13222,85 km², (nie licząc Kłajpedy) przyłączonych do Związku Radzieckiego (s. 95). Problematyka drugiej części jest o wiele bardziej skromna. Ogranicza się prawie zupełnie do zarejestrowania najbardziej zewnętrznych przejawów organizacji życia publicznego okręgu kaliningradzkiego. Częściowo tłumacząc autora większe trudności jakie natrafiał w swych staraniach o uzyskanie materiałów źródłowych, opierając się na wydawnictwach centralnych, uwzględniających tylko w drobnym stopniu sprawy dotyczące życia okręgu kaliningradzkiego.

Nie wnikając jednak bliżej w przyczyny tego trzeba stwierdzić, że druga część jest o wiele słabsza niż pierwsza i sprawia wrażenie, jak gdyby ją tylko sztucznie doczepiono, chcąc być w zgodzie z tytułem. Sprawą niesłychanie ważną, która w znacznej mierze uzależnia wartość pracy Neumanna, jest jej podstawa źródłowa. Rzecz zrozumiała, że Neumannowi za podstawę źródłową służyły przede wszystkim: prasa, polskie publikacje drukowane, uzupełniane publikacjami zachodnio-niemieckimi. Przy takim założeniu Neumann wykazuje jednak pewne luki

²⁾ Ostatnich dziewięć wierszy przedmowy zostało uszkodzonych przez odcięcie połowy karfy 5-ej; wyrwa zaznaczona w poszczególnych wierszach wielokropkiem.